

Dr. SVETOZAR ILEŠIČ, Ljubljana

Prirast stanovništva na području Savske banovine od 1880. do 1931. god.

U novije se vrijeme u antropogeografiji sve više proučavaju i problemi razvitka populacije, što je u zadnjim decenijama omogućeno točnim i redovitim prebrojavanjem stanovništva u kulturnim zemljama. U predjelima nekadašnje Austro-Ugarske monarhije pouzdani podaci o tome stoje nam na raspolaganje od g. 1880. dalje. Ima doduše oficijelnih podataka i za g. 1869., ali oni su još dosta nepouzdati, a osim toga — što je za proučavanje i međusobno upoređivanje sviju jugoslavenskih predjela osobito važno — njih nema ni za Bosnu i Hercegovinu ni za Srbiju. Zbog toga ja sam i za pregled populacionog razvitka na području Savske banovine uzeo rezultate popisa stanovništva iz g. 1880. i g. 1931., čime je olakšano upoređivanje sa susjednom Slovenijom, gdje je ovo pitanje već obrađeno¹⁾, a i sa ostalim susjednim predjelima Dalmacijom, Bosnom, Vojvodinom i Srbijom. Podaci o broju stanovništva za g. 1880. po srezovima, općinama i naseljima uzeti su iz oficijelnih austro-ugarskih publikacija²⁾, a za g. 1931. iz podataka, objelodanjenih u najnovije vrijeme u publikacijama Opšte državne statistike u Beogradu i Statističkog ureda u Zagrebu.³⁾ Na sreću, promjene u srezovima (bivšim kotarima), pa čak i u općinama Savske banovine bile su za čitavo vrijeme od 1880 do 1931 dosta male, pa je time upoređivanje broja stanovništva dosta lako, što nije slučaj kod slovenskih, a još manje kod bosanskih i srbijanskih općina, pa čak i srezova. I granice banovine u glavnom se poklapaju sa nekadašnjim političkim granicama Hrvatske i Slavonije, te su samo neki srezovi u cijelini priključeni susjednim banovinama (Dunavskoj i Vrbaskoj), dok su sa Savskom banovinom spojeni isto tako u cijelini neki srezovi, što su prije potpadali pod Dalmaciju (Rab i Pag), Istru (Krk) i direktno pod krunu Sv. Stjepana (Čakovec i Prelog). Promjene, što su zahvatile samo pojedine općine ili njihove dijelove, dosta su rijetke na tim granicama. Tako je od sreza Čakovec pripala novo stvorena općina Štrigova Dravskoj banovini, od sreza Korenica općine Petrovo Selo i Zavalje Vrbaskoj banovini, dok su Savskoj banovini priključene općine Trava, Draga i Osilnica od nekadašnje Kranjske, te veći dio istarske općine Kastav.

Na tom području Savske banovine g. 1881. živjelo je 1,765.865 stanovnika, a g. 1931. taj se broj popeo na 2,704.383. Stanovništvo se dakle umnožilo za 53,1%, što je dosta velik broj, osobito ako ga uporedimo sa susjednom Slovenijom, gdje je u isto vrijeme stanovništvo poraslo samo za 20,25%.⁴⁾ dok je

¹⁾ Melik Anton, Slovenija. Geografski opis. I. Slov. Matica, Ljubljana, str. 635 i sl.

²⁾ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. Zagreb 1917. — A Magyar szent korona országainak. 1910 évi Nipszámlálása, Magyar Stat. Közlemények, Budapest 1912. — Vollständiges Ortschaftenverzeichnis der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dec. 1880. Wien 1882.

³⁾ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III. 1931, Beograd 1937. — Upravno, sudsko i crkveno razdjelenje i imenik prebivališta Savske banovine, Zagreb 1937.

⁴⁾ Melik, Slovenija II. str. 639.

porast u Bosni i Srbiji bio još mnogo jači (Srbija 88,98%, Bosna i Hercegovina 101,07%), i ako brojevima osobito za Bosnu i Hercegovinu ne smijemo pripisivati apsolutne pouzdanosti.

Doduše i procenat porasta za Savsku banovinu ispada manji, ako se sjetimo, da on u znatnoj mjeri ide na račun jakog porasta nekih većih gradskih naselja. Stanovništvo sviju onih gradova, koje statistika iz g. 1931. navodi zasebno, poraslo je od 133.888 u g. 1880. na 386.108 u g. 1931, to jest za 188%.⁵⁾ Ako dakle te gradove ostavimo na stranu, stanovništvo Savske banovine poraslo je od 1.631.977 u g. 1880. na 2.318.275 u g. 1931, što iznosi samo 42% porasta. Vidjet ćemo, da se u blizini toga broja kreće i procenat porasta onih isključivo agrarnih srezova, koji pokazuju najjednakomjerniji porast u čitavom svome obimu, pošto su prilike za agrikulturu u njima dosta povoljne, ali nema utjecaja što bi donosili neki vanredan porast ili manjak u broju stanovništva.

Ako sada pogledamo procenat porasta, koji iskazuju pojedini srezovi ili čak općine, mi ćemo konstatovati dosta velike razlike između pojedinih predjela banovine. U tu svrhu podijelimo srezove u šest kategorija. Prva kategorija obuhvata predjele, gdje se broj stanovništva za vrijeme od 1880—1931 smanjio, druga predjele, gdje porast iznosi manje od 10%, što znači zapravo stagnaciju, treća srezove, u kojima je porast bio jači (11—25%), ali ipak ispod prosječnog procenta za banovinu. Četvrta je kategorija najraširenija (26—50%), ona odgovara najviše prosječnom porastu za čitavu banovinu, pa joj pripada i najviše srezova (20). Slijede još kategorije sa 51—75%, i ona sa preko 75% porasta.

U kategoriju sa minusom stanovništva (*kat. I.*) spadaju srezovi Novi (—20,9%), Vrbovsko (—11%), Delnice (—3,9%) i Senj (—3,1%), dakle veći dio Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja. Treba odmah napomenuti, da bi kod sviju ovih srezova procenat bio blizu onom, što ga pokazuje Novi, da nema nekih mjesta u njima, što su ipak porasla. Tako n. pr. u Delničkom srezu izdižu prosječni procenat Delnice, koje su porasle za 24%, dok općine Brod-Moravice, Crni Lug, Fužine, Lič i Mrkopalj sve pokazuju više od 10% minusa. U Vrbovskom srezu jako su porasle Srpske Moravice (63%), a općine Bosiljevo i Severin na Kupi pale su za više od 25%! U Senjskom srezu primorske općine kao što i sam grad Senj stagniraju (Jablanac, Sv. Juraj), dok je stanovništvo u brdovitoj općini Krivi Put palo za 12%.

Kategorija II sa 0—10% porasta ograničena je isto tako samo na zapadne predjele. Pripadaju joj srezovi Udbina (1,9%), Brinje (4,9%), Korenica (6,9%), Jastrebarsko (7,5%) i Sušak (9,3%, bez grada Sušaka). Neka dodamo, da Korenički i Udbinski srez padaju od g. 1910. dalje, pa da su u srezu Jastrebarskom i Sušačkom dosta velike razlike: u Sušačkom porasle su osim Kraljevice za 20—50% općine u okolini Grobničkog polja (Cernik, Čavle, Grobnik, Jelenje), a pale su za 10—20% općine iznad Bakarskog zaliva (Hreljin, Krasica, Praputnjak), dakle one u produženju brdovitog Delničkog sreza, dok općina Dol-Bakarac, kao što i grad Bakar sam, pokazuju izrazitu stagnaciju. U Jastre-

⁵⁾ To su gradovi: Bakar, Bjelovar, Brod, Karlovac, Koprivnica, Križevci, Nova Gradiška, Osijek, Petrinja, Požega, Senj, Sisak, Sušak, Varaždin, Vinkovci, Virovitica, Vukovar i Zagreb. Od njih osobito su porasli Zagreb (za 533%), Brod (221%), Bjelovar (198%), Sušak (156%), Sisak (155%), Osijek (121%) i Požega (116%), dok neki među njima pokazuju dosta neznan porast (Varaždin 41,7%, Petrinja 23%), pa čak i stagnaciju (Bakar 3,6%, Senj 1%).

barskom su srezu jako porasle općine uz željeznicu prema Zagrebu (Klinča Sela 69%, Gornji Desinec 29%), dok pokazuju minus osim općine Cvetković u ravnici (—4,7%) sve općine u Gorjancima (Žumberačkim planinama); to je osim Sv. Jane (—1,9%) i Vivodine (—1,2%) osobito općina Sošice (—37%). U srezovima II. kategorije ima dakle puno predjela koje treba zapravo uvrstiti u I. kategoriju.

Kategorija III. sa slabim porastom stanovništva (11—25%) obuhvata gotovo čitavi preostali dio Primorja, Gorskog Kotara i Like (srezovi Krk 10,7%, Crikvenica 11,8%, Čabar 18,8%, Ogulin 17,3%, Otočac 12,6%, Perušić 11,3%, Gospić 12,5%, D. Lapac 18,5%, Gračac 25,5%), ali ona zahvata već i predjele Hrvatskog Niskog Krša (Slunj 15,6%), dalje močvarnog Pokupja i Posavine, doduše sa nešto jačim procentom porasta (Karlovac 25,9%, Dugo Selo 21,8%, Sisak bez grada 20,2%, ovamo možemo ubrojiti još i Pisarovinu sa 26,8%), pa čak i dio Hrvatskog Zagorja uz granicu Dravske banovine (Pregrada 22,2%, Klanjec 21,9%). Iz istočnog dela banovine taj razmjerno niski porast pokazuje samo srez Županja u slavonskoj Posavini (14,6%).

U primorskim i ličkim srezovima možemo i tu izdvojiti općine, čije stanovništvo apsolutno ili bar relativno pada. U Krčkom srezu palo je stanovništvo općina Baška (—3,1%) i Omišalj (—6,5%), u Crikveničkom srezu jako je porasla samo Crikvenica (za 65%), dok su osjetno pale osim primorskih Selca općine u unutrašnjosti, Grižane—Belgrad i Drivenik (za preko —20%), što odgovara prilikama u susjednom Sušačkom i Novskom srezu. U Čabarskom srezu za preko 10% pale su bivše kranjske općine (Trava —25%, Draga —15%, Osilnica —17%), dok je n. pr. općina Gerovo porasla za 40%. U Ogulinskom srezu prosječni broj oko 17% pokazuju samo općine Josipdol i Generalski Stol, dok bismo mogli neke od njih ubrojiti već u višu kategoriju (Ogulin 45%, Drežnica 35%, Plaški 27%), a veliki dio i u kategoriju sa minusom (Gomirje —13,5% Gornje Dubrave —2,2%, Modruš —2,4%, Oštarije —3,1%). U srezu Otočac doduše sve općine pokazuju porast, koji je u samom Otočcu čak i dosta znatan (32,1%), ali je karakteristično, da je u njima stanovništvo raslo od g. 1880. do g. 1900. pa zatim sve do danas stalno pada. Isto vrijedi i za krajeve Perušičkog i Gospićkog sreza, gdje je stanovništvo od g. 1900. dalje u stalnom opadanju, pa i za čitavo razdoblje 1880—1931 pokazuje neznan porast (5—4%), izuzev jači procenat u samom Gospiću (28,6%) i Perušiću (25,5%). Iznenaduje do neke mjere, da je od svih krajeva Like i Gorskog Kotara porast stanovništva najjači i najjednakomjerniji u srezu Gračac (prosječno 25,5%, sam Gračac 50%!).

U srezovima III. kategorije u Posavini i Pokupju lokalne su razlike također prilično velike. U Karlovačkom je srezu neobično jako porasla industrijska Duga Resa (za 153%!) te općine u okolini Karlovca prema sjeveru i sjeveroistoku (Draganići 51%, Jaškovo 36%). Relativni minus iskazuje Ozalj (samo 4,2% porasta) i Šišljavić uz južnu ivicu Draganičke šume (9,7% porasta, posle 1910. g. jako opadanje), a apsolutno opadanje (—11%) općina Ribnik uz belokranjsku granicu. U Posavini jugoistočno od Zagreba, u Sisačkom srezu, porast iznad prosječnog za srez (20,2%) pokazuju općine uz željeznicu prema zapadu, prema Turopolju (Lekenik 50%) i uz Kupu (Letovanić i Topolovac iznad 30%), a apsolutno opadanje močvarne općine niz Savu i Lonju ispod Siska (Gušće —9%, Kratečko —14%). Slično ima u srezu Dugo Selo općina

sa 40—50% porasta uz željeznicu prema Koprivnici (Brekovljani, Dugo Selo), a stagniraju ili opadaju općine uzduž Save i u polju prema Ivanić gradu (Oborovo 6,5%, Posavski Bregi 2,5%, Lupoglav —9,4%); sve te općine, čak i Dugo Selo samo, jako su pale poslije 1910. god.

U zagorskim srezovima ove kategorije (Klanjec i Pregrada) porast od nešto više od 20% dosta je jednakomjeran, samo se opaža minimalan porast u općinama Vel. Trgovišće (5,9%) i Zagorska Sela (11%).

Ovamo više spada i srez Krapina, koja u većini općina nema mnogo više porasta od 20%, ali joj procenat diže na 38% neobično veliki porast u općinama Zabok (106%, želj. raskršće) i Radoboj (49%).

IV. kategorija (26—50%), koju smo već napomenuli kao onu koja najviše odgovara prosječnom porastu za banovinu, zauzima osim nekih osamljenih primjera na zapadu (srez Kastav 30,4%, srez Rab 45,1%) i u Zagorju (srez Krapina 38%) prije svega tri velika područja. Prvo je Niski Krš i Banija između Karlovca, Petrinje i Kostajnice (srezovi Vrginmost 41,9, Vojnić 37,4, Glina 38,7, Petrinja 43,9, Kostajnica 35%), sa produženjem u Posavini (srez Novska 47,4%). S one strane močvarnog Pokupja i Sisačke Posavine to se područje nastavlja u srezovima Vel. Gorica (39,7%) i Samobor (48,5%), dakle u smjeru, gdje smo vidjeli već jači porast u nekim općinama srezova Sisak i Pisarovina. Veliki dio toga područja pokazuje neobično jednakomjeran raspored prirasta po općinama (osobito Banija). Razlike se pojavljuju u maloj mjeri tek u Petrinjskom srezu, sa neobičnim prirastom u općini Blinja (71,3%) i sa relativno nešto manjim prirastom (25—50%) u brdima južno od Blinje (opć. Gora, Hrastovica), što ga je pripisivati apsolutnom opadanju broja stanovništva iza 1910. god. U Kostajničkom su srezu iznad normale porasle općine Majur i Mečenčani (nad 50%, industrija drva), a karakterističan je vanredni minus u stanovništvu same Kostajnice (—20%).⁹⁾ U srezu Vel. Gorica neke općine bilježe iznad 50% (Vel. Gorica, Vukovina), a razmjerno malo porasta imaju općine u goricama na jugu (Dubranec 27, Odra 32%), a osobito opć. Orle na Savi (10%). I tu neke općine iskazuju opadanje iza god. 1910. — Ali upravo goropadne su razlike u općinama sreza Novske, gdje je prosječni broj za srez (47,4%) postao samo pukim slučajem kao matematička sredina između dvaju posve različitih pojasa: jedan je uz željeznicu, uz ivicu Posavine ispod Pšunja, sve do dolina Ilove i Pakre, iskazujući blizu 100 i iznad 100% porasta (opć. Lipovljani 104%, Novska 110%, Međurić sa Banovom Jarugom 87%) te pripadajući već području šumovitog Požeškog gorja, koje iskazuje — kao što ćemo vidjeti — uopće najjači porast stanovništva u Savskoj banovini; drugi pojas, posve različit, sa minusom ili stagnacijom, prostire se uzduž Save (opć. Krapje —11%, Lonja 0,3%, Jasenovac 4,3%).

U Samoborskom srezu brda izkazuju 40—60% prirasta, Samobor sam pao je za 1,7%, a opć. Sv. Nedelja sa porastom od 105% spada već u neposrednu okolinu zagrebačke aglomeracije.

Drugo je područje kategorije sa 26—50% jedan dio gornje Hrvatske Podravine ispod Kalnika (srezovi Prelog 36,6, Ludbreg 30,5, Križevci 49,5, Koprivnica 48,5 i Đurđevac 39,1). Raspored po općinama je bez većih razlika.

⁹⁾ Taj je minus samo u razmjeru do broja za god. 1880, dok je stanovništvo Kostajnice iz 1931 prema onome iz 1869, 1890, 1900, 1910 u znaku stagnacije. Viši broj u g. 1880 (za ca. 500 stanovnika) mora da ima neki naročiti uzrok (vojska?).

Samo su neki predjeli Ludbreškog sreza nešto zaostali u prirastu, osobito na padinama Kalnika (opć. Rasinja 16,1%) i u istočnom dijelu nizine prema Koprivnici (opć. Đelekovec -1,7%). I u Đurđevačkom srezu osim samog Đurđevca (-7%) neke su općine izgubile na broju stanovništva iza 1910. god. (Molve, Šemovci, Virje), dok su druge u Podravini prema istoku porasle za više od 50% (Sesvete, Pitomača, Kloštar), pa i od 100% (Fedinandovo).

Za 26—50% poraslo je još i manje područje u donjoj Slavoniji i Srijemu (srezovi Osijek 46,6%, Valpovo 48,4%, Vukovar 35,5%, Vinkovci 32,9%). U Osiječkom srezu preko 100% prirasta pokazuje općina Retfala (150%), zapravo zapadno predgrađe Osijeka, a oko 60% općine u južnoj okolini grada prema Đakovu i Vinkovcima (Čepin, Ernestinovo, Tenja), dok je stanovništvo u istočnom dijelu prema Dalju malo poraslo (Aljmaš 18,6%, Bijelo Brdo 13,5%, Dalj 15%, Erdut 22,5%, Sarvaš 2,5%), a ponegdje iza 1910. god. i palo (Dalj, Erdut). U Valpovskom srezu najjači prirast imaju općine uz Dravu (Valpovo 95,9, Petrijevići 65,1), a vrlo slabi u šumovitoj ravnici (»Lugovi i Čreti«) prema jugu (opć. Bizovac-Brodanci sa 12%). Velike su razlike i u srijemskim srezovima: najveći je porast (70%) u općinama vinkovačke okoline prema zapadu, sjeveru i istoku (Andrijaševci, Jermina, Mirkovci, Novo Selo, Slakovci oko 70%, Korog i Markušica iznad 100%!), a vrlo malo su porasle općine u šumovitoj Posavini prema jugu (Privlaka 15,6, Retkovci 19,2, Otok čak -9,5%, upor. broj za posavski srez Županja 14,6%), te u pjeskovitoj oblasti prema Dunavu (gotovo sve općine jugoistočno od Vukovara sa manje od 20%).

V. kategorija (51—75% prirasta) čini već prijelaz ka predjelima sa najvećim prirastom u banovini. Najviše je rasprostranjena u Hrv. Zagorju i Međimurju (srezovi Čakovec 75, Varaždin 54,7, Ivanec 56,4, Novi Marof 51,5, Zlatar 60,2 Sv. Ivan Zelina 55,7, Donja Stubica 55,2). U međimurskoj ravnici porast je jednakomjeran, samo je nešto manji u podnožju Međimurskih gorica (Gornji Mihalovec i Mursko Središće samo 14%), pa i uz južni rub ravnice (Jalžabet 23%, Vinica 39%). U zagorskim srezovima prirast je bio neobično jednolik te u rijetkim općinama iznosi manje od 50% (Bednja, Don. Stubica).

Iz Zagorja kategorija sa više od 50% nastavlja se preko nekih općina Križevačkog i Koprivničkog sreza u područje Moslavine (srezovi Čazma 67,1, Garešnica 65,1, Bjelovar 55,1%). I tu nema većih razlika u pojedinostima. U Podravini ovoj kategoriji pripadaju srez Donji Miholjac (52,4%) te srez Virovitica (66,6%), koji u velikom dijelu zapravo pripada IV. kategoriji (općine prema istoku i Dravi pokazuju manje od 50%, upor. susjedni srez Đurđevac), ali mu izdižu procenat općine iz predjela eksploatacije šuma na jugu (opć. Pivnica 212%!).

Za 51—75% poraslo je konačno još stanovništvo u posavskim srezovima Nova Gradiška (60,7%), Brod (61,1%) i Đakovo (71,9%). U Gradiškom i Brodskom srezu izrazitu stagnaciju ili barem razmjerno slab porast pokazuju općine uz Savu (opć. Davor 48,3, Orubica 10, Stara Gradiška 15, Štivilica 39, Kaniža 3,5, Klakar 0%, Svilaj 38), gdje je osobito iza 1910. god. stanovništvo gotovo svuda opalo. Naprotiv možemo konstatovati silan porast u općinama neposredne brodske okoline (Brodski Varoš 320%!), a osobito u svima općinama uz željeznicu te uz područje Požeškog gorja. Ali niz tih naselja sa neobično velikim porastom počinje tek nedaleko istočno od Ortljave: općine tog niza sjeverno od Broda pokazuju naime još malo prirasta (Sibinj 28, Podvinj u

blizini Broda čak —12); prve općine sa jakim prirastom su Brodski Stupnik (85%), Brodski Drenovac u dolini Orljave (88%), a zatim slijede Nova Kapela (76%), Staro Petrovo Selo (152%!), sama Nova Gradiška (75%), Dragalić-Mašić (84) i Okučani (72), pa se taj niz nastavlja u već napomenutim općinama sreza Novske. — I u srezu Đakovo imamo dvije različite polovice: ravnica prema istoku i jugu (opć. Badrovci, Gorjani, Semeljci, Viškoveci i Vrpolje) pokazuje samo 40—50% porasta, ali je mnogo jači porast u općinama na području Požeškog gorja i u smjeru prema Našicama (Punitovci 336!, Đakovački Selci 102, Bračevci 95, Levanjska Varoš 85, Trnava 85, Vuka 89). Tu se već jasno opaža, da je taj izvanredni porast stanovništva u vezi sa naglim razvitkom šumske industrije: područje općina sa najjačim porastom poklapa se na prvi pogled sa područjem najgušće mreže šumskih željeznica!

Taj je momenat, izgleda, odlučujući kod VI. kategorije, koja obuhvata predjele, u kojima je stanovništvo od god. 1880. do god. 1931. poraslo za 76 do 100% ili više. To su sa malim izuzecima samo srezovi što obuhvataju Požeško gorje (Papuk, Psunj i Dilj): Grubišno Polje (86,2%), Daruvar (84,9%), Pakrac (81,9%), Požega (81,1%), Slatina (81,9%). U njima je dakle porast gotovo jednak, dok u centru šumske industrije Našicama kao što i u malom susjednom srezu Kutini, koji pretstavlja nastavak niza naselja sa jakim porastom Brod-Nova Gradiška-Novska, prestiže 100% (srez Našice 118,9, srez Kutina 110%).

U svim tim srezovima ima dapače dosta općina sa preko 100%. U Daruvarskom srezu takve su općine uz željezničku prugu prema Podravini (Daruvar 170, Đulavec 151, Vel. Bastaji 109, dakle opet predjeli šumskih poduzeća), dok su čisto agrarne općine južozapadno od Daruvara bliže stagnaciji ili minusu (Dežanovac 21, Sirač —12,6). U Pakračkom srezu iznad 100% pokazuju dugačka naselja iznad Pakre (Badljevin 155, Kukunjevac 155, Lipik 100, Pakrac 100), dok su ispod normale predjeli u ravnici, gdje se sastaju llova i Pakra, izuzev — razumije se — željezničko raskršće Banovu Jarugu (opć. Antunovac, Čaglić, Poljana, sve ispod 50%). Karakteristično je za sam Pakrac i Lipik, da im glavni prirast pada u doba prije 1910. god. U Požeškom srezu stanovništvo općine Bekteže poraslo je za 176% (područje Našica), sama Požeška kotlina ima 80—90% prirasta, a neke općine na sjevernom rubu i ispod 50% (Brestovac, Stražeman, Velika). U srezu Slatina najjače su porasle uz rub ravnine Nova Bakovica (129) i Slatina (99%), dok neke općine u brdima pokazuju minimalan porast (Slatinski Drenovac 15%). U Našičkom srezu većina općina u ravnici i na šumovitim padinama ima preko 100% prirasta (opć. Klokočevci čak 199%), a istočne općine već dosta manje (Podgorač 68, Koška 43), po prilici kao u susjednim srezovima Osijek i Donji Miholjac.

Izvan toga našičko-požeškog područja Zagrebački je srez jedini, koji prestiže 75, pa i 100% (prirast 122,6%), što je uslijed atrakcione sile zagrebačke aglomeracije posve shvatljivo. Taj utjecaj vidjeli smo već u opć. Sv. Nedelja sreza samoborskog. Iznad 100% porasta u zagrebačkoj okolini iskazuju još općina Vrapče, pravo predgrade Zagreba (587% porasta!), Šestine (114%), Stenjevec (105%), blizu 100% udaljenije općine s one strane Save (Stupnik 94, Sv. Klara 85), a 50—70% zagorske općine Brdovec, Pušća i Sesvete. Prema jugoistoku dosta brzo slijede predjeli sa relativno malim prirastom: konstatovali smo ih u srezovima Velika Gorica i Dugo Selo.

Ako bacimo još jedanput pogled na cijelu banovinu, to možemo izdvojiti prije svega dva ekstremna predjela: s jedne strane zapadnu, visoku Hr-

vatsku (Primorje, Liku i Gorski Kotar), gdje stanovništvo od god. 1880. samo vrlo polagano raste, u velikom dijelu čak i znatno opada, verovatno zbog iseljavanja u plodnije krajeve zemlje pa i u inostranstvo, s druge strane izolovana gorja Hrvatsko-slavonskog Međurječja (Ivanščica sa Zagorjem, Kalnik, Bilo, Moslavina, Papuk, Psunj i Dilj), gdje porast svuda iznosi više od 50%, a na području Požeškog gorja čak i iznad 75%. Taj je maksimum sigurno u vezi sa modernom eksploatacijom šuma, čime je bio omogućen veći porast stanovništva bez iseljavanja, čak i sa doseljivanjem alohtonog elementa. U samoj Posavini i Podravini prirast je znatno manji; kontrast se osjeća osobito na jugu između naselja uz sjeverni rub Posavine i onih uzduž Save. I u donjoj Slavoniji i Srijemu procenat prirasta ostaje ispod 50%. Između obadviju tih oblasti, oblasti stagnacije odn. opadanja i oblasti jakog umnožavanja, nalazi se oblast umjerenog i jednakomjernog porasta ispod 50%, obuhvatajući Hrvatski Niski Krš, Baniju, zapadno Zagorje i Posavinu od Samobora do Broda. Karakteristično je, da u velikom dijelu ovih oblasti stanovništvo iza god. 1910. opada; taj je pojav još izrazitiji u području stagnacije i opadanja na zapadu, gdje maksimum stanovništva pada velikim dijelom u god. 1890, dakle u doba prije najjačeg iseljavanja.

Interesantno je u zapadnoj Hrvatskoj ustanoviti još i to, da su, u glavnom, srezovi sa pravoslavnom većinom ili bar sa jakim pravoslavnim elementom oni koji pokazuju relativno viši prirast (Gračac, Donji Lapac, Korenica, Ogulin, Slunj, Vojnić, Vrginmost, Glina i Petrinja, do neke mjere i Gospić i Otočac), dok su srezovi sa minusom isključivo katolički (Senj, Novi, Delnice, Vrbovsko, dijelovi Sušačkog i Crikveničkog). Jedini je iznimak pretežno pravoslavna Udbina sa jako malim prirastom 1,9%. U nekim se srezovima može čak i konstatovati, da su najpravoslavnije općine i one što im je stanovništvo najviše poraslo: u Ogulinskom srezu Drežnica i Plaški, u katoličkom Vrbovskom srezu Srpske Moravice, u Petrinjskom Blinja i Graduša, u Kostajničkom Majur i Mečenčani, dok katolička Kostajnica opada. U Slavoniji i Srijemu taj se pojav ne opaža, pa je čak jedini srez sa pravoslavnom većinom (Vukovar) među onima što iskazuju najmanji prirast. Treba dakako napomenuti, da su na zapadu katolički srezovi i najneugodniji po prirodnim životnim prilikama.

Ako sada uporedimo naše podatke sa podacima o prirodnom prirastu, što ih imamo na žalost detaljno obijelodanjene samo za doba od 1901. do 1910. god.⁷⁾ vidimo, da su razlike između prirodnog prirasta i faktičnog prirasta dosta velike. Prosječni prirodni prirast u god. od 1901. do 1910. iznosio je istina u zapadnoj, visokoj Hrvatskoj nešto manje od onog u Hrvatskom međurječju (u većini srezova 12—13‰), ali razlika sa Međurječjem je tako malena (i tamo se prirodni prirast u većini srezova ne izdiže mnogo iznad 15‰), da u njoj ne možemo tražiti tumačenja za velike razlike u faktičkom prirastu. I na samoj se Hrvatskoj visočini razlike između posve stagnirajućih i opadajućih srezova te onih sa umjerenim prirastom kao ni one između katoličkih i pravoslavnih ne osnivaju na razlikama u prirodnom prirastu, sa izuzecima u srezovima Čabar i Gračac, gdje relativno visokom faktičnom prirastu odgovara i visok prirodni porast (Gračac 16,7‰, Čabar 17,2‰).

U Niskom Kršu i Baniji prirodni porast je svuda među najvišim podacima u Hrvatskoj (14—18‰), pa smo ipak konstatovali tamo samo umjeren

⁷⁾ U Statističkom Godišnjaku Kralj. Hrv. i Slav. I.—II.

faktički prirast. U Posavini od Zagreba do Broda prirodni porast je svuda vanredno nizak (srez Zagreb 8,9, Dugo Selo 8,4, Kutina 10,9, Sisak 7,3, Novska 11,9, Nova Gradiška 13,6, Brod 9,6‰), ali smo vidjeli, da je faktički prirast ispod normale samo u gornjem dijelu do Siska, valjda zbog atrakcione sile Zagreba, dok smo u dijelovima srezova Kutina, Novska, Gradiška i Brod ustanovili vrlo jak prirast stanovništva! — U Hrvatskom Zagorju imamo srezove sa najjačim podacima za prirodni prirast (15—20‰), ali je u njima faktički prirast — i ako vrlo jak — ipak znatno manji od onog na području Požeškog gorja, gdje se prirodni prirast ne diže mnogo iznad 15‰. — U Srijemu imamo opet vrlo mali prirodni prirast (Vukovar 9,5, Vinkovci 5‰!), pa njemu odgovara i mali faktički prirast.

Instruktivan je pregled razmjera između prosječnog prirodnog i faktičkog prirasta za razdoblje 1891—1910. U većini hrvatsko-slavonskih kotara faktički je porast manji od prirodnog, i to znatno manji (za preko 10%) u gotovo svima srezovima visoke Hrvatske i djelimice u Niskom Kršu i Baniji (Jastrebarsko, Karlovac, Pisarovina, Vrginmost), a umjereno manji (za 5—10%) u ostaloj Baniji, u Zagorju i Podravini. Primjeri pak, u kojima je faktički prirast veći, ili samo neznatno manji od prirodnog, mogu se samo djelomice tumačiti minimalnim prirodnim prirastom, koga nije teško prešćiti: to vrijedi za neke posavske srezove (Dugo Selo, Sisak), za područje srezova Bjelovar, Čazma, Garešnica, Križevci i Koprivnica, gdje se prirodni prirast jedva izdiže iznad 10‰. Većim dijelom pak takvi su srezovi zaista predjeli osobite atrakcione sile za stanovništvo: to su svi slavonski srezovi sa eksploatacijom šuma (D. Miholjac, Đakovo, Osijek, Našice, Slatina, Požega, Pakrac, Grubišno Polje) i srezovi obuhvatajući krajeve sa velikim porastom, uz željeznicu i uz rub Požeškog gorja (Kutina, Novska, Nova Gradiška, Brod). Izvan toga područja faktički prirast 1891—1910 nadvisio je prirodnog još u srezovima Zagrebačkom, Vinkovačkom i Sušačkom (kamo je u tadašnjoj statistici ubrajan još i grad Sušak), svuda iz posve shvatljivih razloga.

Gdje su dakle uzroci, koji su stvorili veliku diskrepanciju između prirodnog i faktičnog porasta osobito na području visoke Hrvatske i slavonskih šuma? Nešto malo odgovora na to nađemo u statistici iseljivanja i doseljivanja, objelodanjenom za god. 1901—1910.⁸⁾ Iz nje vidimo, da su predjeli najintenzivnijeg iseljivanja baš srezovi bivših županija Lika-Krbava, Modruš-Rijeka i Zagreb. Iz njih se za to doba iselilo 90.591 ljudi, što znači 57,7% svih tadašnjih iseljenika iz Hrvatske i Slavonije; cjelokupno stanovništvo tih županija iznosilo je međutim u god. 1910. samo 36,4% stanovništva Hrvatske i Slavonije. Najveći broj iseljenika išao je iz Zagrebačke županije, i to iz kotara Glina, Petrinja, Vrginmost, Pisarovina, Karlovac, Jastrebarsko; time je rastumačen dosta umjereni faktički porast ovih predjela i pored velikog prirodnog prirasta; iz ostalih dviju županija iseljenici su išli iz gotovo sviju srezova, ali mnogo više iz Modruško-Riječke (20,8% svih hrv.-slav. iseljenika) nego iz Ličko-Krbavske (10%), čime je protumačeno jače opadanje odnosno stagnacija stanovništva u Primorju i Gorskom Kotaru. Karakteristično je, da su kotari, što jedini iskazuju u ovim oblastima vrlo malu emigraciju (Čabar, Gračac) te u isto doba nadnormalan prirodni prirast, ujedno i oni, u kojima je stanovništvo iza god. 1880. najviše poraslo.

⁸⁾ Statistički Godišnjak Kralj. Hrv. i Slav. I.—II.

Sa druge strane, oblast najvećeg faktičkog prirasta stanovništva, nekadašnja Požeška županija, ispoljuje se kao predjel najjačeg doseljivanja u razdoblju od 1901 do 1910. U nju se za to doba uselilo izvan Hrvatske i Slavonije 6589 lica (od toga 3082 u grad Slav. Brod), što znači 15,6% svih useljenika a Hrv. i Slav., dok je županija brojila god. 1910. samo 10,1% stanovnika cjelokupne Hrvatske i Slavonije. Sa gradom Osijekom zajedno, kamo se za to vrijeme uselilo 14.495 lica, taj je predjel progutao baš 50% svih doseljenika u Hrvatsku i Slavoniju! Trebalo bi dakako uzeti u obzir i sva unutrašnja kretanja stanovništva, ali za to nema podataka.

Ako za zaključak uporedimo još faktički prirast u pograničnim predjelima Savske banovine sa prethodnim podacima za susjedne banovine, otvara nam se slijedeća slika. Predjeli stagnacije i opadanja iz susjedne Kranjske (Kočevskog i Bele Krajine) nastavljaju se i na hrvatskoj strani (upored. bivše kranjske općine Čabarskog sreza, Delnice i Vrbovsko, općine ispod Žumberačkih planina). I u zapadnom Zagorju procenat prirasta ostaje ispod 25% te se time približuje susjednim slovenačkim predjelima, gdje međutim ipak već prevladuje stagnacija. I u Medimurju je porast jači (više od 50%) od onog u slovenačkoj Podravini (tamo većinom ispod 50%). — Na bosanskoj strani, razmjer je obrnut; u najsjeverozapadnijem dijelu Bos. Krajine izgleda doduše, da se nastavljaju prilike iz Banije (ispod 50% porasta), ali svuda drugdje u Bos. Posavini dosadašnji računi pokazuju više od 100% prirasta, što bi se moglo pripisivati i nepouzdanosti starijih podataka za ove krajeve. U Srijemu se procenat prirasta iza Vinkovaca i Vukovara izdiže ponovo iznad 50%, a u Baranji i Bački prirast je svuda ostao ispod 50%, baš kao i u Slavonskoj Podravini kod Osijeka.

RÉSUMÉ.

L'accroissement de la population dans la Savska banovina de 1880 à 1931.

L'auteur étudie d'après les recensements de 1880 et de 1931 l'accroissement de la population dans la Savska banovina, c'est dans l'ancienne Croatie et Slavonie à peu près, quelques arrondissements (surtout en Srem) exceptés. La population de toute la banovina a augmenté de 55,1% depuis 1881 (de 42% sans villes), un accroissement considérable, si l'on compare avec celui de la Dravska banovina (Slovénie) voisine n'ayant augmenté pendant la même époque que de 20,25%, mais une augmentation relativement faible en comparaison avec la Serbie du Nord (88,98%) ou la Bosnie (101,07%).

D'après l'analyse détaillée des données statistiques, il y a en Croatie et Slavonie des régions très différentes en ce qui concerne le pourcentage du surcroît. La Croatie de l'Ouest (Primorje, Gorski Kotar, Lika) n'a augmenté que très modérément (10—25%), une grande partie en ayant même sensiblement diminué (les arrondissements de Delnice, Vrbovsko, Senj, jusqu'à —20%). Une faible augmentation caractérise aussi la plaine de la Sava au Sud-Est de Zagreb, tandis que les régions de la Banija (près de l'ancienne frontière de Bosnie au Sud de Zagreb) ainsi que la plaine de la rive droite de la Drava, en amont de Barč et en aval de Osijek, montrent une augmentation plus considérable et uniforme, mais toujours modérée (de 25 à 50%). Les zones avec un accrois-

sement de 50 à 75% sont déjà des régions plus favorisées, nous en trouvons beaucoup dans la région de viticulture de Hrvatsko Zagorje (au Nord de Zagreb) et dans les plaines de Bas-Slavonie entre Slavonski Brod et Osijek. Mais la région de la plus forte augmentation, c'est le domaine des grandes forêts de chênes en Slavonie, de Osijek et Našice jusqu'à Slav. Brod et Novska. C'est là, dans les montagnes isolées de Požega (Papuk, Psunj, Dilj, Moslavina) avec une exploitation intense des forêts, qu'on trouve partout des communes avec un accroissement de plus de 75%, et même pas rarement telles avec plus de 100% d'augmentation. Il y a deux parcelles centres d'une augmentation rapide: l'un est situé dans les environs de Našice, l'autre suit la ligne ferroviaire Belgrad-Zagreb et le bord meridional des montagnes de Požega depuis Kutina (près de Sisak) jusqu'en amont de Brod, toujours près de la Sava, mais, chose bien remarquable, laissant à côté les villages sur le fleuve même qui n'augmentent guère.

Ce ne pas dans les différences en taux de l'excédent annuel moyen des naissances (le mouvement naturel) qu'il faut chercher les causes de l'augmentation très inégale de la population dans les diverses régions de la Savska banovina dont nous avons fait la connaissance. Les régions avec l'excédent annuel considérable (Zagorje, Banija, 15—20‰) ne correspondent point aux arrondissements avec le maximum de l'accroissement réel; au contraire, ils ont souvent (dans la Banija) un surcroît bien modeste (moins de 50%). Tout de même, la région de Našice et Požega avec sa forte augmentation réelle de la population ne montre qu'un excédent annuel médiocre. La haute Croatie, à l'Ouest, avec sa population stagnante et diminuante n'a pas moins des taux de l'excédent annuel peu inférieurs à celles d'autres régions mentionnées (12—15‰). La vraie cause, c'est dans les immigrations et émigrations qu'il faut la rechercher. Pendant l'époque de 1901 à 1910 l'émigration vers les pays étrangers la plus forte partait des départements de l'Ouest (Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, 57,7% de toute l'émigration croate), tandis que l'immigration la plus intense a été consommée par le département de Požega et son industrie forestière. Il va de soi que les migrations intérieures des plateaux karstiques et montagneuses vers les sols plus fertiles et vers les possibilités économiques plus avantageuses et diverses ont joué un rôle aussi bien considérable.